

Κεφάλαιο Β

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

1. Η οθωμανική διοίκηση

Οι βασικοί άξονες που προσδιόρισαν την οθωμανική διοίκηση στο νησί ήταν αφενός το βακουφικό καθεστώς σε συνδυασμό με την εφαρμογή του συστήματος της φοροενοικίασης (iltizam) και αφετέρου ο χαρακτηρισμός της κτήσης του Kılıç Ali ως ελεύθερης (serbest) από τις επεμβάσεις τόσο της Υψηλής Πύλης όσο και των κρατικών αξιωματούχων, συμπεριλαμβανομένου και του εκάστοτε αρχιναυάρχου του οθωμανικού στόλου.

Σαφής άποψη σχετικά με τις αρμοδιότητες των διοικούντων και πλήρης γνώση των προσώπων που πέρασαν από τη θέση του διοικητή δεν είναι δυνατόν να διαμορφωθεί, εφόσον, εξαιτίας της ανεπάρκειας του αρχειακού υλικού, οι σχετικές πληροφορίες προκύπτουν έμμεσα από την ανάλυση των εγγράφων —ιεροδικαστικών και μη— στα οποία υπάρχουν αναφορές στους οθωμανούς διοικητές και —με τη γενική έννοια— αξιωματούχους του νησιού. Ένας επιπλέον παράγοντας που πρέπει να συνυπολογισθεί είναι ότι το αρχειακό υλικό καλύπτει μεν τον 17ο και 18ο αιώνα, όχι όμως και τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα, περίοδο κρίσιμη για τη διαμόρφωση του διοικητικού καθε-

στώτος, κατά την οποία ο ρόλος του Νικόλα Σαρακίνη θα ήταν καταλυτικός. Ωστόσο, η πλήρης έλλειψη στοιχείων αποτρέπει την ενασχόληση με τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Οι τίτλοι των οθωμανών αξιωματούχων που καταγράφονται στα έγγραφα είναι οι εξής: voyvoda, βοεβόδας, zâbit, ζαμπίτης, mültezim, εκμισθωτής προσόδων και, σπανιότερα, mütevellî, διαχειριστής του βακουφίου. Στους τίτλους αυτούς προστίθεται ο εκπρόσωπος (vekil, kaymakam) των παραπάνω, καθώς και τίτλοι που αφενός προδίδουν τη στρατιωτική ιδιότητα των φερόντων, όπως ağa, beğ, ζανυς, και subaşı, και αφετέρου τίτλοι τιμητικοί, όπως για παράδειγμα çelebî, beşe και efendî. Σημειώνεται ότι οι Οθωμανοί που έφεραν τους τελευταίους τίτλους κατά περίπτωση μπορεί να αποτελούσαν επίσης μέλη των askerî, γεγονός που όμως δεν μπορεί να αποδειχθεί, καθώς, πρώτον, δεν αναγράφεται άλλος τίτλος και, δεύτερον, είναι δύσκολη η ταύτισή τους, αφού τα σωζόμενα έγγραφα δεν παρουσιάζουν χρονολογική συνέχεια.

Στην περίπτωση των δύο συχνότερα χρησιμοποιούμενων όρων, βοεβόδα και ζαμπίτη, προκύπτει ότι δήλωναν το ίδιο ακριβώς αξίωμα, αυτό του διοικητή του kaza της Σάμου¹. Σε δύο περιπτώσεις γίνε-

1. Σχετικά με την ταύτιση των ορίων δικαιοδοσίας του βοεβόδα με τα όρια ενός kaza βλ. A. SUĆESKA, Die örtlichen Verwaltungsorgane, 162-163· H. İNALCIK, Centralization and decentralization in Ottoman administration, T. NAFF – R. OWEN (εκδ.), *Studies in eighteenth century Islamic history*, Carbondale 1977, 35-36. Για το αξίωμα του βοεβόδα βλ. ακόμα P. PETROV – ELENA GROZDANOVA, Der Woiwode in den mittelalterlichen Balkanländern und im osmanischen Reich, *Études Historiques IX* (1979) 106-123. Ως προς τους τίτλους που χρησιμοποιούνταν για να δηλώσουν τον διοικητή του νησιού, ο Γεωργιερής κάνει λόγο για «αγά», χωρίς αυτό να υποδηλώνει διαφορετικό διοικητικό σύστημα, καθώς ο οθωμανός διοικητής, προτού αναλάβει το αξίωμα αυτό, έφερε διάφορους τίτλους, βλ. J. GEORGIRENES, Description of the present state of Samos, 7-8. Σχετικά με την έννοια των όρων βοεβόδας-ζαμπίτης, ο Δ. Πασχάλης αναφερόμενος στο διοικητικό σύστημα της Άνδρου επισημαίνει ότι την ευθύνη για την τήρηση της δημόσιας τάξης είχε ο ζαμπίτης του

ται λόγος για ζαμπίτη-σούμπαση συγκεκριμένης περιοχής του νησιού (Καρλόβασι), γεγονός που υποδεικνύει ότι κατά τον 17ο-18ο αιώνα οθωμανοί αξιωματούχοι είχαν στη δικαιοδοσία τους συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές της Σάμου, ενεργώντας ως εκπρόσωποι του διοικητή του kaza².

Η πρώτη μνεία για οθωμανούς διοικητές³ γίνεται σε χοτζέτι του 1609, όπου υπάρχει η φράση: «ο Yusuf hacc και ο Memi από τους πλοιάρχους του οθωμανικού στόλου, που τώρα νέμονται τη γη»⁴, ενώ tezkeres του ίδιου έτους σχετικό με μεταβίβαση γης φέρει την υπογραφή: «ο ταπεινός Haci ağa ζαμπίτης της νήσου Σάμου»· η δε σφραγίδα φέρει το όνομα Yusuf και το έτος 1016 (1607), οπότε υποθέτει κανείς πως είτε πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με το χοτζέτι του 1609 (haci, hacc) είτε ο Haci ağa ήταν εκπρόσωπος του τελευταίου⁵. Επιπλέον, το πρώτο έγγραφο που αναφέρει την ύπαρξη καδή στο νησί είναι το Mühimme Defteri του 1579⁶, και είναι αυτονόητο ότι η παρουσία του καδή συνδυαζόταν με αυτή του βοεβόδα. Συνεπώς, μπορεί κανείς να κάνει λόγο για οθωμανική εκπροσώπηση στο νησί ήδη από το 1579.

Αντίθετα, ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης εντόπισε χρονικά τον ερχομό του βοεβόδα και του καδή το 1619, καθώς σ' αυτό το έτος χρονολογούνται τα οθωμανικά έγγραφα που είχε υπόψη του⁷. Ο Εμμα-

νουήλ Κρητικίδης υποστήριξε ότι η οθωμανική διοίκηση επιβλήθηκε την περίοδο 1671-1675, αναφέροντας ότι η καταστρατήγηση του προνομιακού ορισμού για αυτοδιοίκηση οφειλόταν σε αίτημα των κατοίκων της Σάμου, οι οποίοι μετά τον φόνο του επιτρόπου του νησιού Χριστόδουλου, «ζώντας έν αναρχία και διχονοία», ζήτησαν από τον şeyhül-islâm (κάτοχο του ανώτατου αξιώματος στην ιεραρχία των ulema) την αποστολή οθωμανού διοικητή⁸. Την άποψη περί αποστολής οθωμανού διοικητή – το 1619 – ύστερα από αίτηση των προεστών του νησιού υποστήριξε και ο Α. Σεβαστάκης⁹. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η εξήγηση της υπαγωγής του νησιού στο διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας είναι απλούστερη και έχει να κάνει με την επιδίωξη καλύτερης οργάνωσης του βακουφίου.

Έδρα του βοεβόδα ήταν η «Μεγάλη Χώρα» (Χώρα), έδρα επίσης του αρχιεπισκόπου και των Μεγάλων Προεστών. Καθήκοντα του οθωμανού διοικητή ήταν, κατά την έκφραση του Γεωργιερήνη, «η εκτέλεση του νόμου»¹⁰. Τούτο σήμαινε ότι στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του ήταν η διατήρηση της τάξης, η προσαγωγή ατόμων στο ιεροδικείο, η εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων και η είσπραξη των χρηματικών προστίμων (cüm ve cınayet). Κυρίως όμως οι διοικητικές του αρμοδιότητες επικεντρώνονταν στην επίβλεψη της διαδικασίας

νησιού, ενώ σε περίπτωση απουσίας του βοεβόδα και του καδή αναλάμβανε πλήρη διοικητική και δικαστική εξουσία, βλ. Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Βοεβόδα, Κοτζαμπάσηδες, Καπουκεχαγιάδες, Καντολλιέρηδες, Σύνδικοι, Έπιτροποι και Γραμματικοί τής νήσου "Ανδρου, *ΕΕΚΜ Δ* (1964) 326 σημ. 5. Η ταύτιση των όρων βοεβόδα και ζαμπίτη στην περίπτωση της Σάμου προκύπτει από περιπτώσεις που για το ίδιο πρόσωπο χρησιμοποιούνται και οι δύο τίτλοι: π.χ. για το έτος 1669 χρησιμοποιούνται σε ξεχωριστά έγγραφα και οι δύο τίτλοι για τον Hüseyin ağa (T2.54/1669, T2.55/1669, T2.57/1669): το ίδιο συμβαίνει για κάποιον Ali που καταγράφεται ως ζαμπίτης και βοεβόδας για το 1674 (T2.70/1674, T2.73/1674) και για το έτος 1705 μαρτυρείται κάποιος Hasan ağa, για τον οποίο χρησιμοποιούνται επίσης οι τίτλοι ζαμπίτης και βοεβόδας (T3.6/1705, T3.9/1705, T3.34/1705).

2. Πρόκειται για τον İbrahim çebebi ibn Yusuf, ζαμπίτη Καρλοβάσου (T1.38/1626 και T1.39/ 1626-1627) και τον Al-hac Ali subaşı Karlova (T5.3/1741). Οι «υποδιοικητές» αυτοί αποκαλούνταν, κατά τον Επ. Σταματιάδη, «σουμπασιδες», ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά*, τ. Β', 24.

3. Δεν γίνεται λόγος για τον İbrahim ağa του εγγράφου T1.1, γιατί αναφέρεται στην περίοδο πριν τη μετατροπή του νησιού σε βακούφι.

4. T1.6/1609: «bi'l-fil zâbit al-arz olan Yusuf hacc ve Memi reisden sekiz bin akçeye tapulayub».

5. T1.7/1609: «harrarahu al-fakir Haci ağa zâbit bi cezire-i Sisam».

6. Βλ. σ. 43.

7. ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά*, τ. Β', 23.

8. ΕΜΜ. ΚΡΗΤΙΚΙΔΗΣ, *Πραγματεία*, 41-42. Δημοσιεύει επίσης μεταφρασμένο οθωμανικό έγγραφο σχετικά με τη μεταβίβαση γης, το οποίο υπογράφει «ο κατά καιρόν επίτροπος τής νήσου Σάμου Χριστόδουλος (Παπαχατζής)», ΕΜΜ. ΚΡΗΤΙΚΙΔΗΣ, *Πραγματεία*, 40-41. Σύμφωνα με την μετάφραση που παραθέτει, το έγγραφο συντάχθηκε το έτος 1016 που αντιστοιχεί με το χριστιανικό 1607 και όχι το 1668 που αναφέρει. Άξιο προσοχής είναι το γεγονός ότι στο έγγραφο αναφέρεται ότι ο «δεκατιστής του νησιού» ήταν ο «Γιουσούφ Έφένδη», ο οποίος ενδεχομένως να ταυτίζεται με τον Yusuf που καταγράφεται στα προαναφερθέντα έγγραφα. Για τον Χριστόδουλο Παπαχατζή, «επίτροπο των εισοδημάτων της Σάμου», κάνει λόγο και ο Επ. Σταματιάδης, ο οποίος όμως τον τοποθετεί στις αρχές του 18ου αιώνα, οπότε ενδεχομένως να ταυτίζεται με τον Χριστόδουλο που αναφέρεται παρακάτω, βλ. σ. 100. Βλ. ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά*, τ. Β', 30.

9. Α. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, *Δημόσιον δίκαιον*, 17, όπου «Η μεταβολή ήτο εὐπρόσδεκτος διὰ τοὺς προκρίτους. Παρίστατο ὡς λύσις. Μάλιστα, ὡς συμφέρουσα λύσις. Πράγματι, ἐνισχύετο ἡ πολιτικὴ δύναμις ἐπιβολῆς ἐπὶ τοῦ κοινού. Ὁ Βοεβόδας καὶ Καδῆς ἤλθον συνεπικουροὶ τῶν προκρίτων, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιβολὴ εἶχεν, λόγῳ τῶν ἀντιθέσεων, ἐξασθενήσει». Σημειώνεται ότι η υπόθεση πως υπήρχαν έντονες αντιπαράθεσεις μεταξύ των προεστών εξαιτίας των οποίων στάλθηκε οθωμανός διοικητής δεν στηρίζεται σε γραπτές πηγές.

10. J. GEORGIRENES, *Description of the present state of Samos*, 7.

11. Βλ. σ. 100· πρβλ. τον χαρακτηρισμό «zâbit al-arz» σε έγγραφο του 1609 (βλ. σημ. 4).

της είσπραξης των φόρων και στον έλεγχο των οικονομικών συναλλαγών που αφορούσαν στη βακουφική ακίνητη περιουσία. Η ευθύνη αυτή προέκυπτε από το γεγονός ότι από τα μέσα περίπου του 17ου αιώνα και έπειτα ο εκάστοτε βοεβόδας ήταν ο εκμισθωτής (mültezim) του συνόλου των φορολογικών προσόδων του νησιού, που προέρχονταν κυρίως από την αγροτική παραγωγή. Συνεπώς, ο βοεβόδας-εκμισθωτής αποτελούσε τον «άμεσο» sahib-i arz (σε αντιπαράβολή με τον «έμμεσο», το βακούφι) και ως τέτοιος επέβλεπε – στο μέτρο του δυνατού – τις αγοραπωλησίες, ενοικιάσεις, αφιερώσεις και δωρεές βακουφικής γης¹¹. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, σε ορισμένα έγγραφα ο βοεβόδας εμφανίζεται να εγκρίνει το αίτημα ορισμένων μοναχών ή κατοίκων του νησιού σχετικά με την ανακαίνιση-επισκευή των εκκλησιών και μοναστηριών, και αυτό γιατί το κίσμα βρισκόταν εντός βακουφικής γης· με την ίδια λογική, εξάλλου, ενέκρινε την επισκευή ή κατασκευή μύλων. Προϋπόθεση, ωστόσο, για την παραχώρηση της άδειας ήταν η έγκριση του αιτήματος και από τον καδή¹².

Τονίζεται επίσης ότι τόσο στο προαναφερθέν χοτζέτι του 1609 όσο και σε τεμεσσούνια-τεζκερέδες του πρώτου μισού του 17ου αιώνα οι υπογράφοντες οθωμανοί αξιωματούχοι είναι περισσότεροι από ένας¹³. Προκύπτει επομένως ότι συνυπέγραφαν τα δικαιопρακτικά αυτά έγγραφα οι εκάστοτε βοεβόδες και εκπρόσωποί τους (ή υπεκμισθωτές των προσόδων) σε συγκεκριμένες περιοχές του νησιού. Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι στα υπόλοιπα δικαιопρακτικά έγγραφα ο υπογράφων είναι

ένας και τιτλοφορείται συνήθως ή ζαμπίτης ή βοεβόδας ή ενοικιαστής των προσόδων ή εκπρόσωπος τους, και αναρωτιέται κανείς εάν αυτό υποδηλώνει τη χαράλωση του ελέγχου των συναλλαγών από την πλευρά του βακουφίου.

Η πρώτη αναφορά στον mukataa της Σάμου, στο σύνολο δηλαδή των φορολογικών προσόδων του νησιού που παραχωρούνταν με τη διαδικασία του iltizam¹⁴, βρίσκεται σε temessük του 1653 που αφορά μεταβίβαση γης¹⁵. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η μετατροπή της Σάμου σε mukataa να έγινε αρκετά νωρίτερα από την ημερομηνία αυτή ή – μέσα στο πλαίσιο του mukataa – να ίσχυε διαφορετική μέθοδος είσπραξης των φόρων, το emanet. Ειδικότερα, σε χοτζέτι του 1619 αναφέρεται μεταξύ των μαρτύρων κάποιος Piyale ağa emin-i sabik (πρώην εισπράκτορας). Η χρήση του όρου emin παραπέμπει είτε στην είσπραξη των φόρων ενός mukataa από έμμισθο υπάλληλο του βακουφίου, χωρίς να έχει δοθεί το δικαίωμα της είσπραξης με το σύστημα του iltizam, είτε αναφέρεται στον επιβλέποντα της οικονομικής λειτουργίας του mukataa της Σάμου, οπότε ταυτίζεται με τον ζαμπίτη-βοεβόδα¹⁶. Παρόμοια περίπτωση αποτελούν τρία έγγραφα του έτους 1778 που αφορούν σε μεταβιβάσεις γαιών και υπογράφονται από τον Mehmed emin-i voyvoda, δηλαδή από τον εκπρόσωπο του βοεβόδα, για τον οποίο όμως δεν γνωρίζουμε εάν λειτουργούσε ως απλός εκπρόσωπος ή ήταν συγχρόνως και υπενοικιαστής των προσόδων¹⁷.

Στην περίπτωση της Σάμου είναι δύσκολο να απαντηθούν με σιγουριά καίρια ερωτήματα που αφο-

12. Βλ. ενδεικτικά τα έγγραφα T5.6/1741 και T5.10/1741 που υπογράφονται από τον Abdullah vekil-i Hacı Yusuf mültezim-i Sisam και αφορούν στην επισκευή της εκκλησίας του Αγίου Κωνσταντίνου στη θέση Καμάρα του χωριού Μυτιληνοί και του καθολικού της μονής του Προφήτη Ηλία αντίστοιχα. Στο T5.10 η διατύπωση είναι η εξής: “kabl-i şeriyeden keşf ve yedlerine hüccet-i şeriye vermekle mucibince, keramidi teccid için tarafımızdan dahi izin verilmişdir”. Ανάλογη είναι η διατύπωση στο T5.6. Βλ. επίσης T1.3/1601, T2.37/1663, T3.38/1718 (το έγγραφο υπογράφουν ο ζαμπίτης και ο mevla-ναίτης), T5.28/1750, T5.31/1750, T5.71/1759, T5.74/1760, T6.8/1763, T6.9/1763, Π.1(1768). Συγκριτικά, πάντως, οι αιτήσεις που εγκρίθηκαν μόνο από τον καδή είναι περισσότερες. Βλ. Παράρτημα, έγγο. 19.

13. T1.12/1613, T1.19/1615, T1.25/1622, T1.27/1623, T1.30/1624, T1.31/1628, T1.32/1625, T1.42/1627, T1.45/1628, T1.53/1629.

14. Με τη διαδικασία του iltizam η είσπραξη των φορολογικών προσόδων μιας περιοχής (στη δημοσιονομική ορολογία mukataa) παραχωρούνταν σε αυτόν ο οποίος πλειοδοτούσε σε σχετικό «διαγωνισμό», μ' άλλα λόγια σ' αυτόν που ξεκινώντας από την εκτίμηση των οικονομικών υπηρεσιών της Υψηλής Πύλης σχετικά με το ύψος των προσόδων προσέφερε μεγαλύτερο ποσό. Για τους όρους mukataa και iltizam βλ. LINDA DARLING, Revenue-raising and legitimacy, 123· M. ÇIZAKÇA, «Tax-farming and financial decentralization in the Ottoman empire, 1520-1697», *Journal of European Economic History* 22/2 (1993) 219-250· H. GERBER, Mukataa, *EI*, τ. VII, Leiden – New York 1993, 508.

15. T2.89/1653.

16. T1.22/1619. Για τους όρους emin-emanet βλ. LINDA DARLING, Revenue-raising and legitimacy, 123, 129. Ο Η. Gerber, μιλώντας για την οικονομική οργάνωση των βακουφίων της Προύσας τον 17ο αιώνα, αναφέρει ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι φόροι που προέρχονταν από τα βακουφικά χωριά εισπράττονταν από έμμισθους υπάλληλους του βακουφίου, γεγονός το οποίο μείωνε τις πιθανότητες καταχρήσεων εις βάρος των γεαυ, βλ. Η. GERBER, Bursa, 181-182. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι επρόκειτο για σουλτανικά βακούφια και ότι η απόσταση μεταξύ χωριών και πόλης δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη, έτσι ώστε η επίσημα μεταφορά των εσόδων να απαιτεί έξοδα εκ μέρους του βακουφίου.

17. T6.73/1778, T6.74/1778, T6.75/1778.

18. ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Σαμακιά, τ. Β', 23-25.

ρούν στην κοινωνικοοικονομική ταυτότητα των εκμισθωτών-βοεβόδων, τη διάρκεια ισχύος του συμβολαίου εκμίσθωσης, την ύπαρξη ή όχι της υπεκμισθωσης, τη συμμετοχή ή μη των ντόπιων στη διαδικασία του πλειστηριασμού και, φυσικά, τη σχέση του εκμισθωτή και διοικητή του νησιού με το βακούφι. Η δυσκολία αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε είναι τα ονόματα των διοικητών, έτσι όπως προκύπτουν από ένα ασυνεχές χρονολογικά αρχειακό υλικό, χωρίς βεβαίως να διευκρινίζεται —παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις— εάν επρόκειτο για εκμισθωτές-διοικητές ή υπεκμισθωτές.

Ως προς τη διάρκεια ισχύος του συμβολαίου εκμίσθωσης ο Επ. Σταματιάδης κάνει λόγο για επταετή διάρκεια, χωρίς ωστόσο να συγκεκριμενοποιεί χρονικά την πληροφορία αυτή. Εξάλλου, ο πίνακας των ονομάτων των διοικητών κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα που δίνει ο συγγραφέας είναι μεν σύντομος, παρουσιάζει δε τη δυσκολία που ήδη αναφέρθηκε, ότι δηλαδή καταγράφονται συλλήβδην τα ονόματα των εκμισθωτών και υπεκμισθωτών ή/και υποδιοικητών¹⁸. Στο πλαίσιο του συστήματος *iltizam*, η όσον το δυνατόν μεγαλύτερη διάρκεια του συμβολαίου απέβαινε προς όφελος των *teaya*, καθώς αμβλύνονταν οι συνέπειες της πολιτικής της παράνομης οικονομικής αφαίμαξης των κατοίκων από τον εκμισθωτή, ο τελικός στόχος του οποίου ήταν η μετατροπή της «επένδυσης» που έκανε σε κερδοφόρα. Επισημαίνεται ότι η συνήθης διάρκεια των συμβολαίων ήταν τρία χρόνια, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και διαφοροποιήσεις¹⁹.

Η μόνη αναφορά στο χρονικό διάστημα των επτά χρόνων υπάρχει σε διάταγμα του 1757, όπου καταγράφεται η τακτική της καταμέτρησης της έκτασης των αμπελιών κάθε επτά χρόνια για την είσπραξη του *resm-i dönüm* (στρεμματικός φόρος για τα αμπέλια²⁰). Στην ίδια πηγή γίνεται ακόμη λόγος

για την τακτική της υπεκμισθωσης των προσόδων του νησιού από κάποιον *Hasan ağa*, ο οποίος ενοικίασε τις προσόδους από τον αρχικό *mültezim*, επίσης *Hasan ağa*²¹. Η καταμέτρηση της έκτασης συνδεόταν με τον ερχομό νέου εκμισθωτή ή την ανανέωση του ήδη υπάρχοντος συμβολαίου;

Από την άλλη πλευρά υπάρχουν έγγραφα όπου ρητά αναφέρεται ότι η ενοικίαση των προσόδων του νησιού παραχωρούνταν για το διάστημα ενός οικονομικού έτους (από την αρχές Μαρτίου έως το τέλος Φεβρουαρίου του επόμενου χρόνου)²².

Με βάση τα παραπάνω, είναι αρκετά πιθανό η διάρκεια του αρχικού συμβολαίου να ήταν επτά χρόνια, η διάρκεια, ωστόσο, των υπενοικιάσεων να ήταν μικρότερη, καθώς ήταν προς το συμφέρον του αρχικού *mültezim* να επιδιώκει τις αλλαγές των συμβολαίων για να πετυχαίνει την πλειοδοσία μεγαλύτερων ποσών. Σε τέτοια περίπτωση το τελικό αποτέλεσμα θα ήταν η οικονομική επιβάρυνση των κατοίκων του νησιού εξαιτίας της πολιτικής των υπενοικιαστών για απόσπαση μεγαλύτερου από το κανονικό ποσού (ή ποσότητας εάν επρόκειτο για πληρωμή σε είδος), έτσι ώστε να πολλαπλασιάσουν τα κέρδη τους στο σύντομο χρονικό διάστημα που αναλάμβαναν το *iltizam*. Επιπλέον, σε όσες περιπτώσεις το σύνολο των φορολογικών προσόδων ήταν προκαθορισμένο (*maktu*, κατ' αποκοπή), η ανάθεση της είσπραξης με το σύστημα του *iltizam* οδήγησε πιθανότατα σε αύξηση του συμφωνημένου ποσού²³.

Το σύστημα της ενοικίασης δεν έρχεται σε αντίθεση με το βακουφικό καθεστώς του νησιού. Οι εκάστοτε εκμισθωτές κατέβαλλαν το συμφωνημένο ποσό στο βακούφι, το οποίο επέλεξε το σύστημα αυτό προκειμένου να εξασφαλίσει τη σταθερή ροή ρευστού στα ταμεία του ευαγούς ιδρύματος, αποσειόντας την ευθύνη συλλογής των φόρων και το κόστος μεταφοράς τους στην Κωνσταντινούπολη²⁴.

19. LINDA DARLING, Revenue-raising and legitimacy, 135· H. İNALCIK, Military and fiscal transformation, 327. Σύμφωνα με τον M. Çizakça, η αναλογία μεταξύ προσφερόμενης και πραγματικής διάρκειας ενός συμβολαίου υποδηλώνει την ύπαρξη ή όχι ανταγωνισμού μεταξύ των εκμισθωτών. Καταλήγει ακόμα στο συμπέρασμα ότι στα ετήσια συμβόλαια, στα οποία το ελάχιστο ποσό των αναμενόμενων φόρων δεν άλλαζε για μεγάλο χρονικό διάστημα, το ποσό αυτό διατίθετο για την πληρωμή των μισθών των στρατιωτικών, βλ. M. ÇIZAKÇA, ό.π., 231-232.

20. Βλ. σ. 112. Για την ανανέωση του κτηματολογίου των κοινοτήτων ανά επταετία κάνει λόγο ο N. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κοινοτικός βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί Τουρκοκρατίας, *ΕΕΣΝΟΕ – Αντιχάρισμα στον N. Πανταζόπουλο* ΙΘ/Γ (1986), 387.

21. C.R.A.D., 2, 296-297.

22. Βλ. ενδεικτικά T8.18/1696, όπου “[...]Sisam mukataasim bin yüz alti senesi Mart ibtidasından sene temamina değin der uhde ve iltizam eden[...]”.

23. LINDA DARLING, Revenue-raising and legitimacy, 145.

24. LINDA DARLING, Revenue-raising and legitimacy, 29. Βλ. σχετικά SURAIYA FAROQHI, Vakıf administration in sixteenth century Konya, *JESHO* XVII/2 (1974) 160-161· πρβλ. της ίδιας, Agricultural crisis and the art of flute-playing: The worldly affairs of the Mevlevi Dervishes (1595-1652), *Turcica* XX (1988) 50-51. Τη σχέση των βοεβόδων με το σύστημα *iltizam* αναλύει ο H. İNALCIK, ό.π., 35-36.

25. T1.68/1635, T1.69/1635, T1.78/1635.

Το ερώτημα, ωστόσο, που τίθεται είναι κατά πόσο οι εκμισθωτές δρούσαν επί τόπου ως διαχειριστές του βακουφίου (*mütevelli*) ή ήταν οι εκπρόσωποί τους στο νησί. Μόνο σε τρεις περιπτώσεις, σύγχρονες μεταξύ τους, ο τίτλος αυτός συνοδεύει το όνομα του οθωμανού αξιωματούχου: πρόκειται για τον Mehmed ağa al-mütevelli, ο οποίος το 1635 υπέγραψε δύο αποδείξεις είσπραξης των φόρων από τις μονές του Τιμίου Σταυρού και του Προφήτη Ηλία, και την ίδια χρονιά κατέθεσε στο ιεροδικείο ως μάρτυρας υπέρ του ηγουμένου της μονής Προφήτη Ηλία παπα-Γρηγόρη²⁵. Επιπλέον, τεμεσσούκι του 1624 που αναφέρεται στην έκταση της ακίνητης περιουσίας στη Σάμο που ανήκε στη μονή Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου φέρει την υπογραφή του Hasan Celebi, εκπροσώπου του *mütevelli* (*vekil-i mütevelli*). Και στις τρεις περιπτώσεις δεν καταγράφεται ο τόπος σύνταξης των εγγράφων, η Σάμος ή η Κωνσταντινούπολη. Το γεγονός ότι στο αρχαικό υλικό έχουν εντοπιστεί ελάχιστα έγγραφα που φέρουν την υπογραφή του *mütevelli* του βακουφίου σε σύγκριση με τα έγγραφα που υπογράφονται από βοεβόδες-ζαμπίτες του νησιού υποδηλώνει ότι αρκετά νωρίς τα έσοδα του βακουφίου της Σάμου παραχωρήθηκαν προς ενοικίαση και μ'αυτόν τον τρόπο έπαψε να ασκείται ο άμεσος έλεγχος από την πλευρά του ευαγούς ιδρύματος του *Kilis Ali*.

Υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός εγγράφων (εξήντα έξι) τα οποία υπογράφονται από τους εκπροσώπους (*vekil*, *kaymakam*) των διοικητών, ενώ σε τρεις περιπτώσεις γίνεται λόγος για εκπρόσωπο του εκμισθωτή (*vekil-i mültezim*)²⁶. Οι συγκεκριμένοι αξιωματούχοι – κατά πάσα πιθανότητα υπενοικιαστές προσόδων – αναλάμβαναν τις ευθύνες του ενοικιαστή-διοικητή σε επιμέρους περιοχές του νησιού, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ή σε ολόκληρο

το νησί σε περίπτωση απουσίας του βοεβόδα, με κυριότερο μέλημά τους την είσπραξη των φόρων. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ενοικίαση προσόδων δεν αφορούσε πάντα στο σύνολο των φόρων αλλά τμήμα αυτών, όπως για παράδειγμα οι *anariz-i divaniye* νε *tekâlif-i örfiye*, έκτακτοι φόροι που προορίζονταν για το δημόσιο ταμείο, η είσπραξη των οποίων θα μπορούσε να ανατεθεί με το σύστημα του *iltizam* σε οποιονδήποτε οθωμανό αξιωματούχο ή μη. Περιοριζόμενη στο σημείο αυτό στο θέμα των οθωμανών εκμισθωτών, αναφέρω τον Ahmed *gümrikkü*, ο οποίος εμφανίζεται μεταξύ των μαρτύρων σε χοτζέτι του 1672²⁷ και πιθανότατα ήταν ο εκμισθωτής των προσόδων του τελωνείου (*gümrikk*) του νησιού.

Είναι άγνωστη η κοινωνική ταυτότητα των μουσουλμάνων εκμισθωτών και υπεκμισθωτών. Ενδεχομένως να επρόκειτο για μουσουλμάνους στρατιωτικούς αξιωματούχους και εμπόρους που προέρχονταν από τη γειτονική ακτή της Ανατολίας, αλλά και από τα γύρω νησιά στα οποία η οθωμανική παρουσία ήταν περισσότερο έντονη (Χίος, Μυτιλήνη, Ρόδος, Κως κτλ.). Ένας από τους στρατιωτικούς αξιωματούχους ήταν και ο πλοίαρχος Memi που αναφέρθηκε παραπάνω²⁸. Επίσης, όσοι ανήκαν στην ακολουθία του διοικητή ή του εκπροσώπου του στο νησί πιθανόν να ήταν υπεκμισθωτές των εσόδων. Ο Γεωργιερήνης ονομάζει *musifarides* τους ανθρώπους του άμεσου περιγυρού τους (οι γραμματείς και οι διερμηνείς), ενώ κάνει λόγο και για άλλους που ήταν εγκαταστημένοι σε άλλα μέρη του νησιού (μακριά από τη Χώρα) και ήταν επίσης όργανα του διοικητή. Ο ίδιος συγγραφέας χρησιμοποιεί παρακάτω τον όρο *musafarides* για να δηλώσει εκείνους που εκμίσθωναν τις γαίες τους και ακολουθούσαν τον αγά²⁹. Πιθανότατα, οι δύο προαναφερθέντες όροι είναι αναγραμματισμοί της λέξης *müsafir*, η ο-

26. Σε *temessük* του 1673 (T7.106) αναφέρεται ότι το *iltizam* για το έτος 1084 ανήκε στον *Ali ağa*, του οποίου εκπρόσωπος στο χωριό Καρόλβασι ήταν ο υπογράφων *Ali*. Το έγγραφο αφορά στη μεταβίβαση με *tapu* των χωραφιών που καλλιεργούσε ο αποθανών Γιώργης Μαρανίκος (:) στον κάτοικο του χωριού Φούρνοι Γιάννη του Αλέξη. Επίσης, σε ελληνικό έγγραφο του 1676, μετάφραση αντίστοιχου τουρκικού, σχετικό πάλι με τη μεταβίβαση με *tapu* ενός χωραφιού που εξουσίαζε η αποθανούσα Γραμματική του Ιωάννη του Χιώτη, γίνεται λόγος για τον βοεβόδα του νησιού «*μεημέτ αγά*» και τον βεκήλη του στο νησί «*μεημέτ πασιά*», βλ. Φακ. 1, αρ. 22. Για την περίοδο 1749-1753 αναφέρεται κάποιος *Selim vekil-i voyvoda* (T5.25/1749, T5.26/1749, T5.32/1750, T5.33/1749, T5.34/1750, T5.37/1751, T5.38/1751, T5.54/1753, T5.56/1753, T5.57/1753), για το 1754-1755 ο *Hüseyin vekil-i voyvoda* (T5.61/1754, T5.63/1755, T5.64/1755), για το 1763 ο *Mehmed vekil-i voyvoda* (T6.7/1763, T6.8/1763, T6.9/1763, T6.12/1763, T6.15/1763, T6.16/1763, T6.17/1763) και για το 1779 ο *Mehmed kaymakam-i voyvoda* (T6.77/1779, T6.78/1779, T6.79/1779, T6.80/1779, T6.81/1779, T6.82/1779, T6.83/1779, T6.84/1779, T6.85/1779, T6.86/1779, T6.87/1779, T6.88/1779, T6.89/1779, T6.91/1779, T6.92/1779)· αναφέρεται και ως *emin-i voyvoda* (T6.75/1779).

27. T2.67/1672.

28. Βλ. σ. 48.

29. «The Aga's principal Engins are either those of his Family (called Musifarides) or such creatures as lie dispers'd throughout the Island. Those of his Family, are his Secretaries and Interpreters[...]. All the People of the Country are Labourers, excepting the Musafarides, who farm out their Lands, and make it their business to attend the Aga», J. GEORGIRENES, Description of the present state of Samos, 28, 30.

ποία έχει την έννοια του «ταξιδιώτη», «επισκέπτη», και παραπέμπει στους επήλυδες κατοίκους του νησιού, μεταξύ των οποίων θα μπορούσε να εντάξει κανείς και τους ελάχιστους μουσουλμάνους κατοίκους της Σάμου. Σημειώνεται ακόμη ότι ο αριθμός των τελευταίων ήταν ιδιαίτερα μικρός και σ' αυτό έπαιξε ρόλο η —όπως φαίνεται ισχύουσα— προνομιακή διάταξη που απαγόρευε την εγκατάσταση μουσουλμάνων στο νησί³⁰. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, πάντως, επρόκειτο για ανθρώπους οι οποίοι διέθεταν τα αναγκαία κεφάλαια για να πραγματοποιήσουν την επένδυσή τους. Τα κεφάλαια αυτά προέρχονταν κατά κύριο λόγο από την εκμίσθωση (ή υπεκμίσθωση) των προσόδων, από το εμπόριο προϊόντων και από τον δανεισμό.

Η δεύτερη παράμετρος που προσδιόριζε —έστω και έμμεσα— τον χαρακτήρα της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί αφορά στο ελεύθερο καθεστώς της κτήσης του Kılıç Ali. Επρόκειτο για ρήτρα που στην περίπτωση της Σάμου δικαιολογημένα απέκτησε ιδιαίτερη σημασία όσον αφορά στον ρόλο του εκάστοτε kapudan paşa: ένδειξη της σπουδαιότητας αυτής αποτελεί το γεγονός ότι στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία η απεξάρτηση —ειδικά από τον συγκεκριμένο αξιωματούχο— παρουσιάζεται ως τμήμα των προνομίων που παραχωρήθηκαν στους κατοίκους του νησιού³¹. Φαίνεται, ωστόσο, ότι κατά καιρούς, και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια

του 18ου αιώνα, η ρήτρα αυτή παραβιάζόταν συστηματικά. Ήδη από τα μέσα του 17ου αιώνα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γεωργιέρηνη, οι Σαμιώτες προσέφυγαν στον kapudan paşa προκειμένου να ζητήσουν την απομάκρυνση του αρχιεπισκόπου Άνθιμου, με αποτέλεσμα να φυλακισθεί και αργότερα να αφεθεί ελεύθερος μετά την πληρωμή κάποιου χρηματικού ποσού³². Σε χοτζέτι του 1692 με το οποίο επικυρώθηκε η αφιέρωση ακίνητης περιουσίας στη μονή του Προφήτη Ηλία, μεταξύ των υπογραφών των ιεροδικαστών, υπάρχει και η υπογραφή του απεσταλμένου του kapudan paşa Ahmed ağa: στην ίδια θέση υπογράφει και ο ναΐπης του νησιού, αναφέροντας ότι το έγγραφο συντάχθηκε εν γνώσει του Ahmed ağa³³. Σε χοτζέτι του 1735 αναφέρεται η επίλυση αντιδικίας μεταξύ ιδιώτη και του ηγουμένου της μονής της Παναγίας του Βροντά, με βάση απόφαση του τότε αρχιναυάρχου³⁴. Παρόμοια, σε αίτηση του 1751 προς τον αυτοκρατορικό στόλο επιδιώκεται η κατοχύρωση μέσω της έκδοσης σχετικής διαταγής μίας κατοίκου του νησιού στο ενδεχόμενο διεκδίκησης της περιουσίας του αποθανόντος συζύγου της από συγγενείς του³⁵, ενώ αίτημα (arzuhâl) του εκμισθωτή των προσόδων για το έτος 1760-1761 Al-hac Mehmed σχετικά με την καθυστέρηση εξόφλησης χρέους ενός προκρίτου απευθύνεται στον kapudan paşa³⁶. Επίσης, σε δημοσιευμένο από τον Επ. Σταματιάδη χοτζέτι του 1780

30. Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν μαρτυρείται η ύπαρξη στρατιωτικής φρουράς στο κάστρο στο Τηγάνι (σημερινό Πυθαγόρειο). Υπάρχει μόνο η μαρτυρία του Ιωσήφ Γεωργιέρηνη σχετικά με τους τρεις φύλακες, πιθανόν χριστιανούς, υπεύθυνους να ειδοποιούν τον διοικητή ή τον καδή για τα πλοία που πλησίαζαν στην περιοχή αυτή. Επίσης, στον οικισμό Χώρα υπήρχε μουσουλμανικό τέμενος, απότοκο του βακουφικού χαρακτήρα που έχαιρε το νησί, το οποίο, ωστόσο, καταστράφηκε από τους Βενετούς. Αναφέρει συγκεκριμένα ο Γεωργιέρηνης ότι κατά τη διάρκεια του Τουρκοβενετικού πολέμου που έληξε το 1669 με την κατάληψη της Κρήτης, οι Βενετοί επιχειρήσαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τη Σάμο με σκοπό την επιβολή φορολογίας. Το αποτέλεσμα ήταν η φυγή των κατοίκων στα βουνά και η συνακόλουθη λεηλασία της Χώρας από τους Βενετούς, οπότε γκρεμίστηκε το μοναδικό τέμενος του νησιού, το οποίο έκτοτε δεν επισκευάστηκε. Βλ. J. GEORGIRENES, Description of the present state of Samos, 5-8.

31. EMM. ΚΡΗΤΙΚΙΔΗΣ, Πραγματεία, 25: «Νὰ ἦναι ἐλευθέρα ἡ νῆσος ἀπὸ δάρη καὶ φορολογίας τῶν ναυάρχων τοῦ Ὀθωμανικοῦ στόλου, οἵτινες νὰ μὴ ἐπισκέπτονται αὐτήν, οὔτε ἐπιθροῶν τινὰ νὰ ἔχουσιν ἐπ' αὐτῆς». Βλ. καὶ ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Σαμιακά, τ. Β', 9.

32. J. GEORGIRENES, Description of the present state of Samos, 35· ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Σαμιακά, τ. Δ', 212-216. Σε πατριαρχικό σύγγραμμα του 1644 που δημοσιεύει ο συγγραφέας οι κάτοικοι της Σάμου κατηγορούσαν τον αρχιεπίσκοπο για ανάρμοστη συμπεριφορά.

33. T2.102 (1692).

34. Αιτία της αντιδικίας ήταν η διεκδίκηση εκ μέρους του Γιάννη γιου του Κωνσταντή, κατοίκου του χωριού Βουρλά, της περιουσίας που άφησε ο αποθανών πατέρας του και η οποία αποτελούνταν από άγνωστο αριθμό αιγών, έναν ημίονο και ένα χωράφι. Την περιουσία αυτή κατείχε ο ηγούμενος Σεραφεΐμ (Sarafi). Η απόφαση του καδή βασίστηκε σε διαταγή του kapudan paşa, η οποία δόθηκε αφού πρώτα έγινε αγωγή: «saadetli kapudan paşa hazretleriniñ huzurunda üzerine davalar ve mesfurdan hakim aliverilmesi babında emri buyurulmağın mucibince[...], βλ. T4. 37/7 Rebiyülahir 1148 (16 Αυγούστου 1735). Είναι αρκετά πιθανό ο ενάγων να κατέφυγε σε άλλο νησί που ανήκε στη δικαιοδοσία του αρχιναυάρχου του οθωμανικού στόλου, προκειμένου να ζητήσει εκδίκηση της υπόθεσης. Για τη σταδιακή υπαγωγή των νησιών στον kapudan paşa, βλ. Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, Οί Δραγομάνοι του Στόλου, Ἀθήνα 1965, 22-23· πρβλ. Ἰ. Η. UZUNÇARŞILI, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 420-422. Για τον ηγούμενο Σεραφεΐμ βλ. ΙΩ. ΠΑΠΑΛΗΣ, Ἡ ἐκκλησία τῆς Σάμου, 142.

35. T5.36/ 26 Zilhicce 1164 (4 Νοεμβρίου 1751). Δεν υπάρχει υπογραφή. Στη σφραγίδα αναγράφεται το όνομα Hasan.

36. Βλ. σημ. 73.

37. Για τις περιπτώσεις συμβιβασμού βλ. σσ. 69-70.

38. ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Σαμιακά, τ. Γ', 527-528. Σημειώνεται ότι η μετατροπή της μουσουλμανικής σε χριστιανική ημερομηνία είναι λανθασμένη και αντί για Μάρτιο του 1780 η ημερομηνία του εγγράφου είναι 17 Ιουνίου 1780 (25 Cemaziyülahir 1194). Για τη δικαιοδοτική εξου-

γίνεται λόγος για την επίλυση αντιδικίας με συμβιβασμό³⁷ μεταξύ μίας γυναικάς, κατοίκου Χίου, και των κατοίκων της Σάμου. Η αντιδικία λύεται ενώπιον του Hafiz İsmail, καδή του αυτοκρατορικού στόλου, και τους κατοίκους της Σάμου εκπροσωπεί ο διερμηνέας του αυτοκρατορικού στόλου Νικολάκης Μαυρογένης³⁸.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό διάταγμα του 1755³⁹, με το οποίο ανανεώνεται το serbest καθεστώς του νησιού. Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για αίτημα που υπέβαλαν οι κάτοικοι του νησιού (reyalar), οι πρόκριτοι (kocabasilar) και οι μοναχοί (ruhbanlar) στην Υψηλή Πύλη, με το οποίο διαμαρτύρονταν για τις παράνομες επεμβάσεις των κατά καιρούς kapudan paşa και των καπετάνιων διαφόρων πλοίων (φρεγατών και kalyon), που επιχειρούσαν, χωρίς να κατέχουν αυτοκρατορική διαταγή, την κλήτευση (ihzar) σε άλλες περιοχές (προφανώς της δικής τους δικαιοδοσίας) των κατοίκων του νησιού, προκειμένου να εκδικάσουν υποθέσεις και να εισπράξουν τα πρόστιμα. Επίσης, χωρίς αυτοκρατορική διαταγή ζητούσαν από τους ραγιάδες τα κλοπιμαία που κατείχαν οι ληστές. Για την αντιμετώπιση της κατάστασης αυτής στάλθηκαν εντεταλμένοι υπάλληλοι (mübaşir) η κατάσταση, ωστόσο, δεν άλλαξε, με αποτέλεσμα να υπάρχει κίνδυνος να εγκαταλείψουν το νησί. Επομένως, προκειμένου να σταματήσει η καταπίεση εις βάρος των κατοίκων του νησιού στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη αναφορά (ilâm) από τον ναίτη του νησιού και, σύμφωνα με τη διαταγή που εκδόθηκε από τον şeyhülislâm αλλά και το προαναφερθέν ilâm, ανανεώθηκε το ελεύθερο καθεστώς του νησιού, κάτι το οποίο είχε ήδη γίνει από τον προηγούμενο σουλτάνο Mahmud.

Από το έγγραφο αυτό προκύπτει ότι οι επεμβάσεις των ανθρώπων του στόλου και γενικά των ehl-i örf⁴⁰ ήταν αρκετά συχνές πριν το 1755, έτσι ώστε

να ζητηθεί η επικύρωση του καθεστώτος του νησιού τόσο από τον Mahmud (1730-1754) όσο και από τον αδελφό του Osman III (1754-1757). Ο κίνδυνος που επισείεται για εγκατάλειψη του νησιού είναι μεν ενδεικτικός της σοβαρότητας της κατάστασης, από την άλλη όμως η απειλή εγκατάλειψης της γης σε ανάλογα αιτήματα (arzuhâl) προς την Υψηλή Πύλη ήταν το πιο ισχυρό επιχείρημα που πρόβαλλαν οι υπήκοοι του σουλτάνου προκειμένου να πετύχουν τους στόχους τους⁴¹. Στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι επίσης αξιοπροσοχής το γεγονός ότι για το συγκεκριμένο θέμα ζητήθηκε η επέμβαση του şeyhülislâm, ο οποίος ήταν επόπτης (nazir) του βακουφίου⁴².

Επισημαίνεται ότι το ίδιο έτος εκδόθηκε φερμάνι σχετικά με την παράνομη οικονομική αφαίμαξη των κατοίκων των νησιών από τους φοροεισπράκτορες των kapudan paşa, στο οποίο δεν αναφέρεται η Σάμος, επιβεβαιώνοντας έμμεσα το «ελεύθερο» καθεστώς του νησιού⁴³. Επιπλέον, πάλι το 1755 εκδόθηκε φερμάνι που αφορούσε στα νησιά Ρόδο, Κάλυμνο, Ψέριμο, Λέρο, Αρχάγγελο, Χάλκη, Σύμη, Νίσυρο και Τήλο, τα έσοδα των οποίων ανήκαν στο βακούφι που ίδρυσε ο Süleyman ο Νομοθέτης στη Ρόδο. Στο έγγραφο γίνεται λόγος για το ελεύθερο καθεστώς των νησιών, ενάντια στο οποίο ζητούνταν από τους kapudan paşa, πλοίαρχους φρεγατών κ.ά η καταβολή δοσιμάτων⁴⁴.

Επιπλέον, σε διάταγμα (buyurguldu) του 1781 που απευθύνει ο αρχιναύαρχος του στόλου στον καδή, τον βοεβόδα και τους προκρίτους της Σάμου υπενθυμίζει ότι στο πλαίσιο της γενικότερης απαγόρευσης πώλησης εδάδων προϊόντων σε άλλες περιοχές πλην της Κωνσταντινούπολης, απαγορεύεται η πώληση σε άλλες περιοχές του λαδιού που παράγεται στο νησί και επιβάλλεται η άμεση μεταφορά του στην Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα, γνωστοποιεί ότι με βάση φερμάνι που εκδόθηκε

οία του Δραγομάνου του οθωμανικού στόλου βλ. Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, ό.π., 67-68.

39. Βλ. Παράρτημα, έγγο. 16.

40. Για τους ehl-i örf βλ. σ. 62.

41. SURAIYA FAROQHI, Political activity, 31-33.

42. Για τον ρόλο του επόπτη βλ. σ. 88.

43. Μ. Η. ΜΑΛΑΝΔΡΑΚΗΣ, Νησιωτικά Χρονικά, Έλληνικά 10 (1938) 78.

44. Δ. ΧΑΒΙΑΡΑΣ, Σουλτανικά φερμάνια περί τῶν προνομίων τῆς νήσου Σύμης καὶ τῶν λοιπῶν Νοτίων Σποραδῶν, ΔΙΕΕ 6 (1901) 327, 336 όπου «αἱ ἄνω ρηθείσαι νῆσοι, πληρῶνουςαι κατ' ἀποκοπήν, εἰσὶν ὑφ' ὅλας τὰς ἐπόψεις ἐλεύθεραι».

45. Cevdet Belediye 2648.

46. ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Σαμιακά, τ. Γ', 521-523, 525, 530. Επίσης, σε έγγραφο του 1770 που εκδόθηκε από τον kapudan paşa İbrahim paşa, διατάσσονταν οι ελίτροποι νησιών, μεταξύ των οποίων και της Σάμου, «νά πάρουν τὸν ταμπάκον τοῦ μιρίου», βλ. ΔΙΟΝ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Κατάλογος τῆς συλλογῆς Περιγλιέους Ζεργλέντη, ΕΕΒΣ ΙΓ' (1937) 267-268.

σχετικά με τη μεταφορά ζωοτροφιών (*zahire*) από τα νησιά και τις παράλιες περιοχές της «Άσπρης θάλασσας» στην Κωνσταντινούπολη, διατάσσεται η αποστολή 5.000 *kile* σιταριού από τη Σάμο⁴⁵. Σημειώνεται ότι ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης δημοσίευσε μεταφράσεις διαταγμάτων των ετών 1757-1812, με τα οποία οι εκάστοτε *kapudan paşa* εξέφραζαν το δικαίωμα άσκησης εξουσίας επί της νήσου είτε με τη μορφή υποχρεωτικής εισφοράς σε είδος για τον στόλο (*zahire*) είτε με τη μορφή έκδοσης διαταγών προς τους καδήδες του νησιού⁴⁶.

Φαίνεται επομένως ότι το ελεύθερο καθεστώς του βακουφίου της Σάμου, όσον αφορά στον ρόλο του εκάστοτε αρχιναυάρχου, καταστρατηγήθηκε αρκετές φορές, τουλάχιστον τον 18ο αιώνα, με αποτέλεσμα η Σάμος να θεωρηθεί, και επισήμως, ότι ανήκε στη δικαιοδοσία του κατά το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα⁴⁷. Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής ήταν η επιβάρυνση των κατοίκων του νησιού με ορισμένους έκτακτους φόρους, για τους οποίους θα γίνει λόγος σε άλλο κεφάλαιο, και ακόμη η καταστρατήγηση των ορίων της απονομής της δικαιοσύνης, που ορισμένες φορές προκαλούνταν από ανάλογες πρωτοβουλίες των ίδιων των κατοίκων. Λαμβάνοντας υπόψη, τέλος, την πληροφορία ότι τα «προνόμια» του νησιού επικυρώθηκαν τόσο από τους προαναφερθέντες σουλτάνους Mahmud και Osman III

όσο και από το Selim III, φαίνεται ότι αυτό το οποίο επικυρωνόταν, τελικά, ήταν το *serbest* καθεστώς του βακουφίου⁴⁸.

2. Το κοινοτικό σύστημα

Έχοντας δώσει το βασικό περίγραμμα της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί, η εικόνα συμπληρώνεται με την περιγραφή του κοινοτικού συστήματος.

Μία από τις προνομιακές διατάξεις που λέγεται ότι δόθηκαν στη Σάμο αφορούσε στο καθεστώς αυτοδιοίκησης του νησιού: αναφέρεται συγκεκριμένα ότι την εσωτερική διοίκηση αναλάμβανε χριστιανός αρχηγός, ο οποίος θα εκλεγόταν από τους κατοίκους και η εκλογή του θα επικυρωνόταν από τον σουλτάνο⁴⁹. Σημειώνεται ότι μία τέτοια διάταξη συμβάδιζε με το «κλίμα της εποχής», έτσι όπως διαμορφώθηκε με την απονομή του *ahdname* (προνομιακού ορισμού) στα νησιά των Κυκλάδων το 1580⁵⁰, αλλά και νωρίτερα στη Χίο, και στη συνέχεια με την ανανέωση των προνομίων⁵¹. Στην περίπτωση της Σάμου, η αυτοδιοίκηση είχε τη μορφή της παράλληλης με την οθωμανική κυριαρχία λειτουργίας του κοινοτικού συστήματος και σαφώς δεν ίσχυσε με τον απόλυτο τρόπο που παρουσιάζεται.

Σύμφωνα με τις δευτερεύουσες πηγές, κατά την οθωμανική περίοδο το κοινοτικό σύστημα στη Σάμο λειτουργούσε ως εξής: σε κάθε χωριό εκλέγονταν κά-

47. Σύμφωνα με τον Β. Σφυρόερα, η Σάμος δεν υπαγόταν πάντοτε στη δικαιοδοσία του *kapudan paşa*, και παραπέμπει σε έγγραφα των ετών 1770, 1792 και 1809, ΒΑΣ. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, ό.π., 26 σημ.4, 25-27· πρβλ. ΔΙΟΝ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, ό.π., 267-269. Ο Α. Σεβαστάκης, αναφερόμενος στις αρχές του 19ου αιώνα, κάνει λόγο για προστασία των νησιωτικών και παράλιων πληθυσμών από τις πειρατικές επιδρομές με ευθύνη του αρχιναυάρχου του οθωμανικού στόλου, στη δικαιοδοσία του οποίου ανήκε και η Σάμος, Α. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, Το κίνημα των «Καριμανιόλων», 118-120.

48. Α. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, *Δημόσιον Δίκαιον*, 16.

49. Α. Σεβαστάκης, *Δημόσιον Δίκαιον*, 2.

50. Ο *ahdname* των Κυκλάδων όριζε τον διορισμό ενός *sancakbeği*, οι ευθύνες του οποίου ήταν κατά κύριο λόγο οικονομικές (φοροεισπρατικές) και συνδυάζονταν με το γεγονός ότι ήταν ο εκμισθωτής των φορολογικών προσόδων του κάθε νησιού. Το σύστημα αυτό ίσχυσε την περίοδο 1579-1621, κατά τη διάρκεια της οποίας αρκετοί χριστιανοί ανέλαβαν το αξίωμα αυτό. Στη συνέχεια, τα κείμενα των ανανεώσεων των προνομιακών ορισμών ορίζουν το δικαίωμα εκλογής ενός «δραγουμάνου» (διοικητή) και κατοχυρώνουν τα δικαιώματα των τοπικών προεστών. Βλ. σχετικά ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΚΚΟΥ, Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία, 25-56. Η Ε. Λιάτα παραθέτει το μεταφρασμένο κείμενο της ανανέωσης των προνομίων που παραχωρήθηκε το 1646, βλ. ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΙΑΤΑ, Η Σέριφος, 176-178. Ο Β. Slot διαφωνεί με την Ε. Κούκκου ως προς την έκταση που πήρε το καθεστώς της αυτοδιοίκησης σε όλα τα νησιά των Κυκλάδων και διαχωρίζει από τα υπόλοιπα νησιά την Άνδρο και τη Νάξο, όπου η οθωμανική παρουσία ήταν περισσότερο έντονη, Β. SLOT, *Archipelagus*, τ.1, 105. Ας σημειωθεί ότι το 1595, επί βασιλείας του Mehmed III (1595-1603), σημειώθηκε στην Κυκλάδες συνωμοτική κίνηση εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας, παρά το γεγονός ότι περίπου δύο δεκαετίες πριν είχαν παραχωρηθεί τα προνόμια. Για την κίνηση αυτή έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ενδεχομένως να οφειλόταν και στη μη ανανέωση των προνομιακών ορισμών από τον νέο σουλτάνο, βλ. ΙΩ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, "Άγνωστη συνωμοτική κίνηση στις Κυκλάδες στα τέλη του 16ου αιώνα", *Έλληνικά* 22 (1969) 383-386.

51. Βλ. Κ. ΣΓΟΥΡΟΣ, *Ιστορία της νήσου Χίου*, Αθήνησι 1937, 307-310. Ο συγγραφέας δηλώνει χαρακτηριστικά ότι "Οί Χίοι ήσαν ἐλεύθεροι καὶ αὐτόνομοι, ὅσον ἦτο δυνατόν νὰ ὦσι οἱ ὑπὸ τῶν Ὀσμανῶν κατακτώμενοι ἢ εἰς τὸ κράτος αὐτῶν προσερχόμενοι ἀλλόθρησκοι", Κ. ΣΓΟΥΡΟΣ, ό.π., 317.

52. J. P. TOURNEFORT, *Relation d'un voyage*, 157· ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά*, τ. Β', 24 και τ. Δ', 123-124.

53. ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΚΚΟΥ, ό.π., 72· ΙΩ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *Ἡ κοινοτικὴ διοίκησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἡ ἰδιοπροσωπία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ* (ανατύπωση από το *L'Hellénisme Contemporain*, Ἀθήνα 1953), Ἀθήνα 1983, 100. Ο Επ. Σταματιάδης, αναφερόμενος στην περίοδο της Ηγεμονίας (19ος α.), παραθέτει σειρά κριτηρίων, τα οποία παρέπεμπαν στην οικονομική επιφάνεια τόσο του εκλέκτορα όσο και του εκλεγόμενου, ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά*, τ. Δ', 127.

θε χρόνο ένας ή δύο προεστοί (ή «ταυλομάνοι») και στους μεγαλύτερους πληθυσμιακά οικισμούς (Χώρα, Καρλόβασι, Βαθύ) δύο κληρικοί και τέσσερις λαϊκοί. Επισημαίνεται ότι, σύμφωνα με τον J. P. Tournefort, όταν οι συνθήκες ήταν τέτοιες που δεν επέτρεπαν την εκλογή αυτού του αριθμού λαϊκών και κληρικών, εκλέγονταν κάτοχοι καϊκιών και αγρότες⁵². Η εκλογή τους γινόταν διά βοής, ενώ είναι άγνωστο ποιοι είχαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Είναι πολύ πιθανό να ίσχυαν τα ίδια κριτήρια με αυτά των Κυκλάδων, οπότε δικαίωμα εκλογής των αρχόντων είχαν από τους μόνιμους κατοίκους αυτοί που πλήρωναν κεφαλικό φόρο και ήταν οικονομικά ισχυροί⁵³.

Οι πληρεξούσιοι των κοινοτήτων εξέλεγαν κάθε χρόνο τους τέσσερις *Μεγάλους Προεστούς*, οι οποίοι εκπροσωπούσαν τα τέσσερα τμήματα του νησιού (Βαθέος, Χώρας, Καρλοβάσου, Μαραθοκάμπου). Οι Μεγάλοι Προεστοί έδρευαν στη Χώρα μαζί με τον εκάστοτε οθωμανό διοικητή, τον καδή και τον αρχιεπίσκοπο και συμμετείχαν στη διοίκηση του νησιού. Η εκλογή τους επικυρωνόταν από τον βοεβόδα, ενώ ίσχυε ο θεσμός της ανάκλησης τόσο γι' αυτούς όσο και για τους προεστούς των χωριών.

Εκπρόσωπος του νησιού στην Κωνσταντινούπολη ήταν ο καπού κεχαγιά (kari kehyasi), σύμφωνα με τον Σταματιάδη Οθωμανός και με ισχυρές διασυνδέσεις, ο οποίος αναλάμβανε την προώθηση των συμφερόντων της Σάμου στην Υψηλή Πύλη έναντι αμοιβής. Αυτό ενδεχομένως σήμαινε την προώθηση της ανάληψης του *iltizam* από συγκεκριμένα άτομα ή και από την ίδια την κοινότητα του νησιού και συμβολή στην επίλυση διενέξεων που έφθαναν

ώς την Υψηλή Πύλη και αφορούσαν στις σχέσεις των κατοίκων με εκπροσώπους της κεντρικής εξουσίας⁵⁴. Η κυριότερη ευθύνη των προεστών ήταν η κατανομή, είσπραξη και η παράδοση στους εντεταλμένους αξιωματούχους των επιβληθέντων φόρων⁵⁵. Η κατανομή του συνολικού ποσού που επιβαλλόταν από το βακούφι και την Υψηλή Πύλη (η τελευταία, τουλάχιστον για τον κεφαλικό φόρο και τους έκτακτους φόρους) πρώτον στους οικισμούς και δεύτερον στους φορολογουμένους του κάθε οικισμού ήταν καθήκον των Μεγάλων Προεστών και των προεστών του κάθε χωριού αντίστοιχα. Εξάλλου, οι άνθρωποι αυτοί γνώριζαν καλύτερα από οποιονδήποτε οθωμανό αξιωματούχο τη φοροδοτική ικανότητα κάθε φορολογουμένου και ανάλογα διένειμαν τους φόρους⁵⁶. Η Ευαγγελία Μπαλά, σε πρόσφατο άρθρο της σχετικά με τα δύο κατάστιχα είσπραξης κεφαλικού φόρου της Σάμου κατά τα έτη 1633 και 1642, κατέληξε στην άποψη ότι το «κοινό» της Σάμου έπαιξε τον πρωτεύοντα ρόλο στη διανομή της φορολογικής επιβάρυνσης, βασιζόμενη στη συχνότητα με την οποία εμφανίζονται συγκεκριμένα ονόματα και στα δύο κατάστιχα και στη μη ταυτοπροσωπία όσον αφορά στα υπόλοιπα ονόματα των κατοίκων. Κατά συνέπεια: α) όσα ονόματα επαναλαμβάνονται και στις δύο απογραφές δήλωναν τις ευπορότερες οικογένειες του νησιού και έφεραν το μεγαλύτερο βάρος της εξόφλησης του κεφαλικού φόρου, και β) το γεγονός ότι σε διάστημα σχεδόν μίας δεκαετίας τα ονόματα που καταγράφονται είναι διαφορετικά δηλώνει ότι οι Μεγάλοι Προεστοί επέλεξαν διαφορετικά άτομα για την πληρωμή του φόρου⁵⁷. Το αποτέλεσμα της ανάλη-

54. Πρβλ. Α. ΚΑΤΣΟΥΡΟΣ, *Περί τῶν Καπου-κεχαγιᾶδων τῆς Σύρας στὴν Κωνσταντινούπολη*, *Ἑλληνικά* 15 (1957) 189-190.

55. Είναι χαρακτηριστικό ότι ορισμένοι από τους προεστούς αποκαλούνταν «καφιμάλα», όρος που προέρχεται από το τουρκικό *kabz-i mal* και δηλώνει αυτόν που παραλαμβάνει τα χρήματα. Βλ. ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά*, τ. Δ', 124 και LINDA DARLING, *Revenue-raising and legitimacy*, 130. Για αυτήν την πτυχή των αρμοδιοτήτων τους βλ. και Α. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, *Δημόσιον δίκαιον*, 20.

56. Είναι ενδεικτική η περίπτωση της «τάνσας», συμπληρωματικού φόρου που επιβαλλόταν από την κοινότητα σε άλλα νησιά προκειμένου να καλυφθούν τα ελλείμματα. Για τον ίδιο λόγο, οι τρεις φορολογικές κατηγορίες για την πληρωμή του *cizye* στην Πάτμο γίνονταν ενίοτε επτά, βλ. Σ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες*, *Τα Ιστορικά* 3/5 (1986) 54-55· πρβλ. ΣΕΒΑΣΤΗ ΛΑΖΑΡΗ, *Συμβολή στην οικονομική ιστορία της Μυκόνου*, 132-133.

57. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΠΑΛΑ, *Σουσάμι άνοιξε*, 115-125. Σε ανάλογα συμπεράσματα για το ρόλο των κοινοτήτων κατέληξε, μελετώντας κατάστιχα απογραφής και κατάστιχα είσπραξης κεφαλικού φόρου της Σαντορίνης και της Πάτμου. Βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ BALTA, *Le rôle de l'institution communautaire dans la repartition verticale de l'impôt: L'exemple de Santorin au XVIIe siècle*, *Problèmes et approches de l'histoire Ottomane*, İstanbul 1997, 97-109· της ίδιας, *Recensements ottomans de Patmos (XVe-XVIIe siècle)*, *Mélanges Halil Sahillioğlu*, τ. Β', Zaghouan 1997, 63-74.

58. Βλ. Β. J. SLOT, *Archipelagus*, τ. 1, 105.

59. ΙΩ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, ό.π., 104· πρβλ. ΣΕΒΑΣΤΗ ΛΑΖΑΡΗ, *Συμβολή στην οικονομική ιστορία της Μυκόνου*, *passim*.

60. ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά*, τ. Γ', 508-510. Σημειώνεται ότι στον δεύτερο τόμο του ίδιου έργου αναφέρεται ότι το κατ' αποκοπή ποσό ανερχόταν σε 15.000 γρόσια, ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά*, τ. Β', 29. Την ίδια εποχή περίπου ο Κωσταντάκης του ποτέ Διαμαντή ζήτησε από τον Γεώργιο Λογοθέτη, που τότε βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, να μεσολαβήσει για να αναλάβουν «το ιλιτζάμι του μουκατάα της

ψης τέτοιου είδους αρμοδιοτήτων εκ μέρους των κοινοτικών αρχόντων ήταν η απόκτηση μιας αποδεκτής από τους Οθωμανούς εξουσίας, απόλυτης όσον αφορά στις σχέσεις τους με τους υπολοίπους φορολογουμένους και την επιβολή των αποφάσεών τους και αναγκαίας όσον αφορά στους ίδιους τους Οθωμανούς⁵⁸.

Όπως αναφέρθηκε, ιδιαίτερη επιδίωξη των προεστών ήταν η εξασφάλιση της απευθείας απόδοσης στον δικαιούχο των φορολογικών προσόδων (στην ουσία ανάληψη του *iltizam* για το σύνολο ή για τμήμα των φορολογικών προσόδων), προκειμένου να αποφύγουν τις παρεμβάσεις των οθωμανών αξιωματούχων⁵⁹. Κάτι τέτοιο έγινε στη Σάμο το 1794, όταν ανατέθηκε στους ίδιους τους Σαμιώτες η είσπραξη του φόρου για το κρασί έναντι του κατ' αποκοπή ποσού των 17.000 γροσίων⁶⁰.

Η παρουσία των κοινοτικών αρχόντων ήταν έντονη στο τομέα της απονομής δικαιοσύνης για θέματα που ενέπιπταν στον χώρο του «αστικού» δικαίου, για να χρησιμοποιήσουμε τη σημερινή ορολογία. Για παράδειγμα, αντιδικίες που προέκυπταν από υποθέσεις προικοδοσίας, διαζύγια, επιμέλειες ανήλικων τέκνων και κληρονομικές διαφορές επιλύονταν κατά κύριο λόγο από το δικαστήριο που συγκροτούσαν οι Μεγάλοι Προεστοί και ο αρχιεπίσκοπος. Πηγή δικαίου αποτελούσε η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου και το εθιμικό δίκαιο, ενώ οι τιμωρίες που επιβάλλονταν κυμαίνονταν από αφορισμό και εξωεκκλησιασμό έως τη δήμευση της περιουσίας σε ορισμένες περιπτώσεις. Επίσης, στη Σάμο λειτουργούσε ο θεσμός της «αιρετοκρισίας», κατά τον οποίο οι προεστοί δρούσαν ως συμβιβαστές αντιδίκων, προτού η υπόθεση φθάσει στο δικαστήριο. Ωστόσο, η «κρίση» των προεστών και του αρ-

χιεπισκόπου μπορούσε να εφεσιβληθεί και η υπόθεση να δικαστεί τελεσίδικα από τον καδή, ενώ, όπως φάνηκε, ήταν συχνές οι περιπτώσεις καταφυγής στη δικαιοδοσία του *kapudan paşa*⁶¹.

Η θέση του «ενδιάμεσου» μεταξύ της οθωμανικής διοίκησης και των *teaya*, θέση που έδινε τη δυνατότητα παράνομου πλουτισμού μέσω της υπερχρέωσης των φορολογουμένων προς όφελος των ίδιων, έδωσε το έναυσμα στους οικονομικά ισχυρούς να επιδιώξουν την αναρρίχηση τους στα κοινοτικά αξιώματα. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η κριτική του αρχιεπισκόπου Γεωργιέρηνη (δεύτερο μισό του 17ου αιώνα), ο οποίος στηλίτευσε τη δουλοπρέπεια των προεστών της Σάμου. Παρά το γεγονός ότι προκαλεί εντύπωση η σφοδρότητα της κριτικής του, μπορεί κανείς να διαμορφώσει μια εικόνα ως προς τη σπουδή των προεστών να κερδίσουν για ιδιοτελείς σκοπούς την εύνοια του οθωμανού διοικητή⁶². Επικριτικός προς τους προεστούς είναι και ο περιηγητής Randolph, ο οποίος επισκέφθηκε τη Σάμο κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα και αναφέρει ότι οι χριστιανοί προύχοντες ήταν το ίδιο σκληροί απέναντι στους ομοθηήσκους τους όσο και οι Τούρκοι⁶³.

Ενδεικτικό της κατάστασης που επικρατούσε στο νησί όσον αφορά στις κοινωνικές αντιπαράθεσεις είναι το γεγονός ότι στα τέλη του 18ου και ιδιαίτερα στις αρχές του 19ου αιώνα ξέσπασε έντονη διαμάχη μεταξύ των «Καρμανιόλων», που εκπροσωπούσαν την εμποροαστική τάξη, και των «Καλλικαντζάρων», υποστηρικτών του πνεύματος της νομιμότητας και, σύμφωνα με τους επικριτές τους, της δουλοπρέπειας. Η διαμάχη αυτή κυφορούσε ήδη αρκετές δεκαετίες πριν και η εξέλιξή της σχετίζεται άμεσα με την πορεία της κοινωνικής διαστρωμάτω-

Σάμου και ούτως εκ των εισπράξεων αυτού να ωφεληθώσιν αμφοτέρω». Ο Λογοθέτης αντιπρότεινε να αγοράσει το νησί τον μονκατά με το σύστημα *maktu* (κατ' αποκοπή), έτσι ώστε να απαλλαγούν από δασμάτα, αργαρείς, έξοδα μετακίνησης των οθωμανών υπαλλήλων κ.ά., Α. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, Το κίνημα των «Καρμανιόλων», 25-26. Γενικά για το κοινοτικό σύστημα στη Σάμο κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, βλ. ΕΠΑΜ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Σαμιακά, τ. Δ', 123-124· ΕΜΜ. ΚΡΗΤΙΚΙΔΗΣ, Πραγματεία, 38-44· Α. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, Δημόσιον δίκαιον, 10-13, 15-26.

61. Α. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, Δημόσιον δίκαιον, 21-26· του ίδιου, Δίκαιο και δικαστική εξουσία, 18-20.

62. «[...] and as if Interest and Gain were their Godliness, they are more punctually careful to devote their time to a servile attendance in the outmost Gate of the Aga, among his Porters and meaner Servants, than in the solemn assembly of their fellow Christians in the Church of God», J. GEORGIRENES, Description of the present state of Samos, 29.

63. «In every Village there is one called the Proto, or Chief, who oversees and gathers in the Tenths of their Crop, giving an exact amount to the Turks, and to ingratiate himself with them, he will be as severe with his fellow Christians, as the Turks can be», B. RANDOLPH, The present state of the islands, 54-55.

64. T1.8/15 Ramazan 1019 (21 Νοεμβρίου 1610): «[...] koçalar yanında ikrar etmişdir bu üslüb üzere biz dahi yazduk şahid olunlar koça Anaştaş ve papa İstamad ve Kosta Muzakı ve Pavlo Lazdika ve Francesko Dunyako ve Nikola Buğa ve Manol Halkâ ve Yani Franci ve Yorgi Kali nam zimmiler şehadetleri ederler». Στην υπογραφή δεν καταγράφεται το όνομα του ζαμπίτη, παρά μόνο το αξίωμα· στη σφραγίδα, ωστόσο, στο verso του εγγράφου, αναφέρεται το όνομα *Sefer*. Επισημαίνεται η αναφορά στο «έθος» (*üslüb*) που παραπέμπει στη χρήση του εθιμικού δικαίου, βλ. και παρακάτω σ. 74. Η ερμηνεία της λέξης *koç* είναι ανδρείος, γενναϊόδωρος και της λέξης *koca* πρεσβύτερος. Ακόμη και εάν πρόκειται για τη δεύτερη ερμηνεία, οι πρεσβύτεροι θα αναλάμβαναν ρόλο προζήτων, βλ. ΙΩ. ΧΛΩΡΟΣ, Λεξικόν, 1316.

σης στο νησί και τους παράγοντες που την επηρέασαν (αύξηση της εμπορικής κίνησης, εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής). Ως προς την πορεία αυτή, οι οθωμανικές πηγές δεν βοηθούν ιδιαίτερα στον σχηματισμό πλήρους εικόνας, ωστόσο παρέχουν αρκετά ενδιαφέροντα στοιχεία. Συγκεκριμένα, η πρωιμότερη αναφορά στους προκρίτους του χωριού Καρλόβασι βρίσκεται σε τεμεσσούκι του 1610, στο οποίο καταγράφεται η υπόσχεση που έδωσε ο Απόστολος γιος του Σταμάτη από το Καρλόβασι να προμηθεύει τη μητέρα του και την αδελφή του, μέχρι την ενηλικίωσή της, με προσδιορισμένες στο έγγραφο ποσότητες τροφίμων. Η υπόσχεση δόθηκε ενώπιον του *Sefer ağa*, ο οποίος υπέγραψε το έγγραφο ως *ζαμπίτης* του νησιού, και των εννέα «*kocalar*», που υπήρξαν και μάρτυρες της υπόσχεσης αυτής⁶⁴. Παρόμοια αναφορά στους προκρίτους του οικισμού Φούρνοι γίνεται σε έγγραφο του 1657, χωρίς ωστόσο να κατονομάζονται. Ενδεικτικό των αρμοδιοτήτων τους είναι το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο *χοτζέτι* «οι παπάδες και οι προεστοί» κλήθηκαν να επιβεβαιώσουν τα λεγόμενα ενός συγχωριανού τους, ο οποίος ζήτησε την άδεια να χτίσει μύλο εντός των ορίων του χωραφιού του, και ανέφεραν ότι πράγματι το συγκεκριμένο χωράφι το καλλιεργούσε ο τελευταίος και ότι δεν επιτρέπεται να επεμβαίνει κανείς στην ροή των υδάτων που

περνούν μέσα από τη γη του⁶⁵.

Οι υπόλοιπες μαρτυρίες είναι περισσότερο αποσπασματικές, καθώς πρόκειται στην ουσία μόνο για παράθεση ονομάτων που συνοδεύονται από συγκεκριμένα αξιώματα: για παράδειγμα, σε *χοτζέτι* του 1623 μεταξύ των μαρτύρων συγκαταλέγεται κάποιος Παναγιώτης πρωτόγερος⁶⁶, σε *χοτζέτι* του 1632 κάποιος Σταμούλης πρωτόγερος⁶⁷, και το ίδιο παρατηρείται σε *χοτζέτια* του 1673⁶⁸ και 1713, όπου καταγράφονται ο Γιάννης πρωτόγερος και ο Αντριάς πρωτόγερος αντίστοιχα⁶⁹. Επίσης, υπάρχουν αναφορές σε *koca*, *kocabasi*: ειδικότερα, ο Αντριάς *κοτζάμπασης* του οποίου το όνομα συναντάται μεταξύ των μαρτύρων σε δύο *χοτζέτια* του 1690⁷⁰, ο Γιώργης *κοτζάμπασης*⁷¹, ο Δημήτρης γιος του Μουρίκη, *κοτζάμπασης*⁷², ο Χατζηγιαννάκης *κοτζάμπασης* στο Βαθύ⁷³, ο Κωσταντής *κοτζάμπασης*⁷⁴. Σε αναφορά του ναΐτη του *καζά* της Σάμου με ημερομηνία 1706 κατονομάζονται οι *ayan* (πρόκριτοι) των χωριών Χώρα και Καρλόβασι⁷⁵, ενώ γίνεται αναφορά σε «παπάδες και *κοτζαμπάσηδες*» της Σάμου σε διάταγμα του 1757 και σε «γέροντες, παπάδες και εκλεγμένους» του χωριού Καρλόβασι σε *χοτζέτι* του 1722⁷⁶.

Επιπλέον, από ορισμένα έγγραφα προκύπτει ότι σε χριστιανούς κατοίκους του νησιού είχαν παραχωρηθεί σημαντικά διοικητικά αξιώματα. Ήδη σε *χοτζέτι* του 1637⁷⁷ καταγράφεται –επίσης μεταξύ

65. T2.17/1657.

66. T2.62/1623.

67. T1.59/1632.

68. T2.71/1673.

69. T4.39/1713.

70. T2.98/1690 και T2.100/1690.

71. T4.20/1758.

72. T4.45/1739.

73. Ο Χατζηγιαννάκης εμφανίζεται σε *χοτζέτι* του 1776-7 (T13.26) ως *βεκίλης* (πληρεξούσιος) ενός αφιερωτή περιουσίας. Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1768, ζητήθηκε από τον *Al-hac Mehmed*, εκμισθωτή των προσόδων του *mukataa* της Σάμου για το (οικονομικό) έτος 1172, να εκδοθεί διάταγμα που να αναγκάζει τον Χατζηγιαννάκη να εξοφλήσει χρέος που ανερχόταν σε 239 γρόσια και το οποίο αποτελούνταν από ποσότητα κριθαριού αξίας 35 γροσίων, ένα *καϊκι* αξίας 45 γροσίων, δύο *άλογα* αξίας 60 γροσίων και εννέα *καντάρια χαλβά* προς 11 γρόσια το ένα. Η απάντηση στο αίτημα δίνεται στο πάνω μέρος του εγγράφου, όπου αναφέρεται ότι με τη σύμφωνη γνώμη του *kapudan paşa* καλείται ο *καδής* να ενεργήσει με βάση τον *ιερό νόμο*, *Cevdet Evkaf 32756*.

74. T7.53/1773.

75. *Cevdet Adliye 4851*. Για τη Χώρα αναφέρονται οι *παπα-Μοσχονάς*, *παπα-Αντριάς*, *παπα-Μανόλης*, *παπα-Γιώργης*, *Κωσταντής*, *Γιαννάκης* «και άλλοι», και για το Καρλόβασι οι *παπα-Γιάννης*, *παπα-Μανόλης*, *Αναστάσης* «και άλλοι».

76. T4.4 (1722).

77. T1.70/1637.

78. Στις αρμοδιότητες του *muhtesib* ήταν η παρακολούθηση των τιμών πώλησης των προϊόντων και τα περιθώρια κέρδους, η είσπραξη των προστίμων που επιβάλλονταν σε εμπόρους και τεχνίτες καθώς και των φόρων εκείνων που προέκυπταν από την εμπορική δραστηριότητα (σε αντιδιαστολή με την αγροτική). Το αξίωμα του *muhtesib* εννοιαζόταν. Βλ. R. MANTRAN, *Hisba, EI*, τ. III, Leiden – London 1971, 489-490.

79. T13.4/1663, βλ. Παράρτημα, *έγγρ.* 11. Σύμφωνα με τις *ισοτιμίες* που παραθέτει ο *Ş. Pamuk*, το 1668 ένα *aslanlı* (αλλιώς, *esedi*) *şuruş* *ισοδυναμούσε* με 100 *ακçe*, άρα το συνολικό ποσό που καταγράφεται στο έγγραφο αντιστοιχεί με 7.500 *ακçe*, βλ. *Ş. PAMUK, Money in the Ottoman empire*, 964.

των μαρτύρων — κάποιος Παναγιώτης muhtesib (αγορανόμος), υπεύθυνος για τη σωστή λειτουργία της αγοράς⁷⁸. Πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντική αναφορά, καθώς καταδεικνύει ότι α) την περίοδο εκείνη υπήρχε στο νησί αγοραστική κίνηση που βασιζόταν τόσο στο εσωτερικό (εντός του νησιού) όσο και στο εξωτερικό εμπόριο, και β) για το συγκεκριμένο έτος το αξίωμα του muhtesib το είχε αναλάβει χριστιανός κάτοικος του νησιού (εάν δεν ήταν μόνιμος κάτοικος του, πιθανότατα αυτό να δηλώνεται) και ενδεχομένως αυτό έγινε μέσα από τη διαδικασία του iltizam. Σε περίπτωση που αυτό αληθεύει, τότε πρόκειται για ιδιώτη στην κατοχή του οποίου βρίσκονταν κεφάλαια ικανά για να του επιτρέψουν να πλειοδοτήσει.

Ξεκάθαρη, ωστόσο, αναφορά στην ενοικίαση των εσόδων του τελωνείου της Χώρας και των «εξαγορευμένων αυτής χωριών» (όλου του νησιού;) από τον Αντριά γέροντα από τη Χώρα γίνεται σε τεζκερέ του 1663. Καταγράφεται δε το ποσό ενοικίασης, 250 arslanî γρόσια και 5.000 akçe, ενώ το συμβόλαιο θα ίσχυε από τις αρχές Μαρτίου έως το τέλος του οικονομικού έτους⁷⁹. Και στην περίπτωση αυτή ισχύουν τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, ότι δηλαδή επρόκειτο για άτομο που είχε τη δυνατότητα να καταβάλει ολόκληρο το ποσό, επειδή το κατείχε ο ίδιος ή επειδή μπόρεσε και δανείστηκε μέρος των χρημάτων. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, πάντως, ενοικίασε την είσπραξη των προσόδων, γιατί θεωρούσε σχεδόν βέβαιη την απόκτηση κέρδους⁸⁰.

Σε έγγραφα του 17ου αιώνα καταγράφονται χριστιανοί που φέρουν τον τίτλο ξανυς (αγγελιοφόρος, κλητήρας), οι οποίοι πιθανόν αναλάμβαναν αστυνομικά καθήκοντα ή ήταν υπάλληλοι «γενικών καθηκόντων»⁸¹. Παράλληλα, στα τέλη του 18ου και αρχές 19ου αιώνα στα νησιά των Κυκλάδων αναφέρονται χριστιανοί κάτοικοι που φέρουν το αξίωμα

του ζαμπίτη και είχαν αστυνομικές αρμοδιότητες⁸².

Τέλος, σε χοτζέτι του 1737 γίνεται αναφορά στον Χριστόδουλο, βεκίλη του βοεβόδα και υπενουκιστή — πιθανότατα — των προσόδων του νησιού κατά την περίοδο αυτή⁸³. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανάληψη διοικητικών αξιωματικών από χριστιανούς σε νησιά όπου δεν υπήρχε πολυάριθμο σώμα οθωμανών αξιωματούχων (όπως π.χ. στη Μυτιλήνη, στη Χίο κ.α.) δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο. Στη Σύρο, η πρώτη αναφορά σε βεκίλη, εκπρόσωπο του εκμισθωτή, ανάγεται το 1583· αναφέρεται δε ότι ο βεκίλης εκλεγόταν από τους νησιώτες και η εκλογή του επικυρωνόταν από την Υψηλή Πύλη. Στην Άνδρο, η πρώτη σχετική μνεία για χριστιανό βοεβόδα είναι του 1637 και αφορά στον Μιχαήλ Λεονάρδου Καϊρη. Επίσης, στην Τήνο, ο χριστιανός ενοικιστής της δεκάτης τιλοφορούσαν βοεβόδας και είχε ευρείες διοικητικές αρμοδιότητες⁸⁴.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι: α) η διαδικασία της κοινωνικής διαφοροποίησης ξεκίνησε παράλληλα με αυτή του εμπορίου. Ως προς το ποιοί ήταν οι παράγοντες εκείνοι που έθεσαν ορισμένους κατοίκους του νησιού σε καλύτερη μοίρα από τους υπολοίπους, πιστεύω ότι κυρίως ήταν οικονομικοί, η «κατάληψη», λ.χ., μεγάλων και εύφορων εκτάσεων στα τέλη του 16ου-αρχές 17ου αιώνα σε συνδυασμό με την πειρατική δράση ή τη συνεργασία με τους πειρατές (αγορά λαφύρων και μεταπώλησή τους), καθώς και η ολοένα εντονότερη εμπορική δραστηριότητα. Πρέπει, άλλωστε, να τονισθεί ότι η σημαντική μείωση του πληθυσμού κατά τον 16ο αιώνα συνέβαλε στη μη δημιουργία τοπικής αριστοκρατίας, όπως έγινε για παράδειγμα στις Κυκλάδες εξαιτίας της κυριαρχίας για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα των Δυτικών και του «φεουδαλικού» καθεστώτος που ως ένα σημείο επέβαλαν. Παράλληλα, δεν γνωρίζουμε και τις οικονομικές δυνατότη-

80. Πρβλ. Μ. ΒΟΥΡΛΙΩΤΗΣ, Οι τοπικοί προεστοί της Σάμου, 318.

81. Πρόκειται για τον Νικόλα ή Νικόλα Κότη ξανυς (T2.17/1657, T2.111/1659, T2.51/1668) και τον παπά Κωσταντή ξανυς (T2.90/1683).

82. ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΚΚΟΥ, ό.π., 87.

83. Βλ. Παράρτημα, έγγο. 15. Επίσης, βλ. σημ. 8.

84. Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, ό.π., 326-327· ΕΛΕΝΗ ΚΟΥΚΚΟΥ, ό.π., 86· Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Πηγές της ιστορίας του Νέου Έλληνισμού, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1977, 115, όπου καταγράφεται διάταγμα διορισμού (1785-1786) του Λεονάρδου Βαλέτα ως «βοεβόδα και ζαμπίτη» της Φολεγάνδρου.

85. Βλ. σ. 79 σημ. 146.

τες των εποίκων, αν για παράδειγμα κάποιοι από αυτούς εγκαταστάθηκαν στο νησί έχοντας φέρει μαζί τους ρευστό, πολύτιμα αντικείμενα ή περισσότερα γεωργικά εργαλεία και ζώα από τους υπολοίπους. Από την άλλη πλευρά δεν αποκλείεται οι απόγονοι των Σαμίων που εγκαταστάθηκαν στη Χίο να μπόρεσαν να επαναποκτήσουν τμήμα της οικογενειακής τους περιουσίας είτε γιατί αυτή συνέχισε να υπάρχει (π.χ. οικίες, νερόμυλοι, λιοτριβία κτλ.) είτε —ή παράλληλα— γιατί παρουσίασαν στις οθωμανικές αρχές τίτλους ιδιοκτησίας από τη γενουατική περίοδο κατοχής του νησιού, οι οποίοι έγιναν α-

ποδεκτοί. Γεγονός, πάντως, είναι ότι η κοινωνική διαφοροποίηση γίνεται εμφανής αρκετά νωρίς, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω· β) οι προεστοί συνεργάστηκαν και συνδιοίκησαν με τους εκπροσώπους του βακουφίου και της Υψηλής Πύλης. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα ήταν λάθος να υπερεκτιμάται το καθεστώς της αυτοδιοίκησης, καθώς η οθωμανική παρουσία μπορεί να μην ήταν το ίδιο αριθμητικά αξιοπρόσεχτη όπως στη Χίο, τη Μυτιλήνη και τη Ρόδο, ήταν, ωστόσο, αισθητή όσον αφορά στην επιβολή φόρων, την είσπραξή τους, ακόμα και στην ανακαίνιση των εκκλησιών και μονών⁸⁵.

